

УДК 72.03 (477.8)

к.арх., Потапчук І.В.

Національний університет водного господарства
та природокористування, м. Рівне**ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ ТА ЕВОЛЮЦІЯ АРХІТЕКТУРНО-ПРОСТОРОВОЇ СТРУКТУРИ ДУБРОВИЦІ ПІД ДІЄЮ ПРИРОДНО-ЛАНДШАФТНИХ ФАКТОРІВ.**

Стаття присвячена проблематиці своєрідності природно-ландшафтної ситуації міста Дубровиці та її впливу на особливості містобудівної еволюції. На основі аналізу природно-ландшафтних факторів здійснено диференціацію місцевості за різними типами локалізаційного потенціалу. Розроблено дві природно-розпланувальні моделі поселення, що демонструють взаємозв'язок природно-ландшафтного чинника та міського утворення. Визначена природно-композиційна вісь та виявлені зони найвищої композиційної активності. Встановлений ступінь збереження природно-ландшафтної ідентичності поселення та викладені пропозиції по її відновленню. Вказані напрямки подальших досліджень даної проблеми.

Ключові слова: *Природно-ландшафтні фактори (ПЛФ), локалізаційний потенціал (ЛП), гідрографія, рельєф, замок, посад, місто, передмістя, містобудівна еволюція, архітектурно-просторова структура, архітектурні домінанти, зони композиційної активності, амфітеатр.*

Дубровиця - є одним з цікавих та своєрідних поліських старовинних поселень, розвиток якого відбувався в тісній взаємодії з оточуючим природно-ландшафтним середовищем. Ідентичність історичного міста полягає в виявленні та збереженні, а в ряді випадків і відтворенні «формули» природно-ландшафтної своєрідності місцевості поселення, що є невід'ємним компонентом сприйняття архітектурної композиції останнього. Тому актуальною вбачається проблема вивчення впливу природно-ландшафтних факторів (ПЛФ) на формування території та еволюцію архітектурно-просторової структури поселення. Важливими також є питання щодо визначення перспективних напрямків розвитку території міста з врахуванням історичних особливостей розбудови поселення, встановлення меж зон охоронюваного ландшафту, реабілітації природно-ландшафтного середовища. Крім того, актуальність дослідження підкреслюється комплексною програмою забезпечення містобудівною документацією населених пунктів та територій Рівненської області на 2011 – 2015 роки [4], яка передбачає розроблення

генеральних планів ряду поселень в тому числі і міста Дубровиці.

Питання досліджуваної проблеми - формування території поселення, розвиток його розпланувальної структури, особливості локалізації архітектурних доміант, географічні характеристики та ландшафтну своєрідність міста частково розглядали в своїх працях такі науковці як В. Попенко [8], В. Рожко [9], А. Сендульський [10], М. Теодорович [11], О. Цинкаловський [12], В. Ковтун та А. Степаненко [3], І. Коротун та Л. Коротун [5], М. Максимович [7] та ін.

Історичне місто Дубровиця, яке відоме ще з 1005р [1, с. 373] знаходиться на лівобережних надзаплавних терасах Горині, безпосередньо біля самої річки. Поселення було віднесено до категорії містечок 5 липня 1795 року [2, с. 259], а статус міста Дубровиця отримала 1957 року. Про певні особливості природно-ландшафтної ситуації місцевості, що була обрана для заснування поселення дізнаємося з ряду праць дослідників ХІХ та ХХ століття: «містечко серед оточуючих його безкраїх лісів» [12, с. 379], «Дубровиця знаходиться серед великих просторів непрохідних, майже дрімучих лісів з заболоченим, топким і місцями піщаним ґрунтом землі на невеликій території плодovитої землі, в вигляді оазису» [10, с. 229].

Характеризуючи природно-ландшафтну ситуацію місцевості, яка лежала в основі локації досліджуваного історичного міста, підкреслимо, що Дубровиця має сприятливі природно-ландшафтні особливості, які визначаються своєрідною формулою: «велика водойма, високий с/г потенціал ґрунтів, природна зона – Полісся, заплавні (лісові, лучно-болотні) ландшафти». Тому одним з факторів вибору даного місця для заснування тут поселення ще в ХІ столітті був саме природно-ландшафтний чинник.

Досліджуючи еволюцію поселення, зазначимо, що в якості первісного містобудівного осередку Дубровиці виступав замок, який був заснований на лівому березі Горині, над самою річкою, там, де її русло робило легкий вигин, утворюючи пологий невеликий за розмірами мис (рис. 1). Дана територія мала рівнинну поверхню, яка не високо піднімалася над водоймою. Дата побудови замку достеменно не визначена, але відомо, що Дубровиця була стольним містом волинських удільних князів [10, с. 229], під час монголо-татарської навали ХІІІ століття була зруйнована [2, с. 259], а в 1321 р. в складі Волинської землі її захопив литовський князь Гедемін і приєднав до Великого князівства Литовського. Таким чином, Дубровиця стала центром вотчини князів Гольшанських, які побудували на місці дерев'яного кам'яний замок з оборонними вежами і кам'яними мурами. [9, с. 5] За даними А.Сендульського з'ясовуємо, що ще в кінці ХVІ століття замок існував (не відомо в якому стані), а вже станом на другу половину ХІХ століття від нього не залишилось і сліду,

були лише одні великі оборонні вали, які колись оточували місто [10, с. 237].

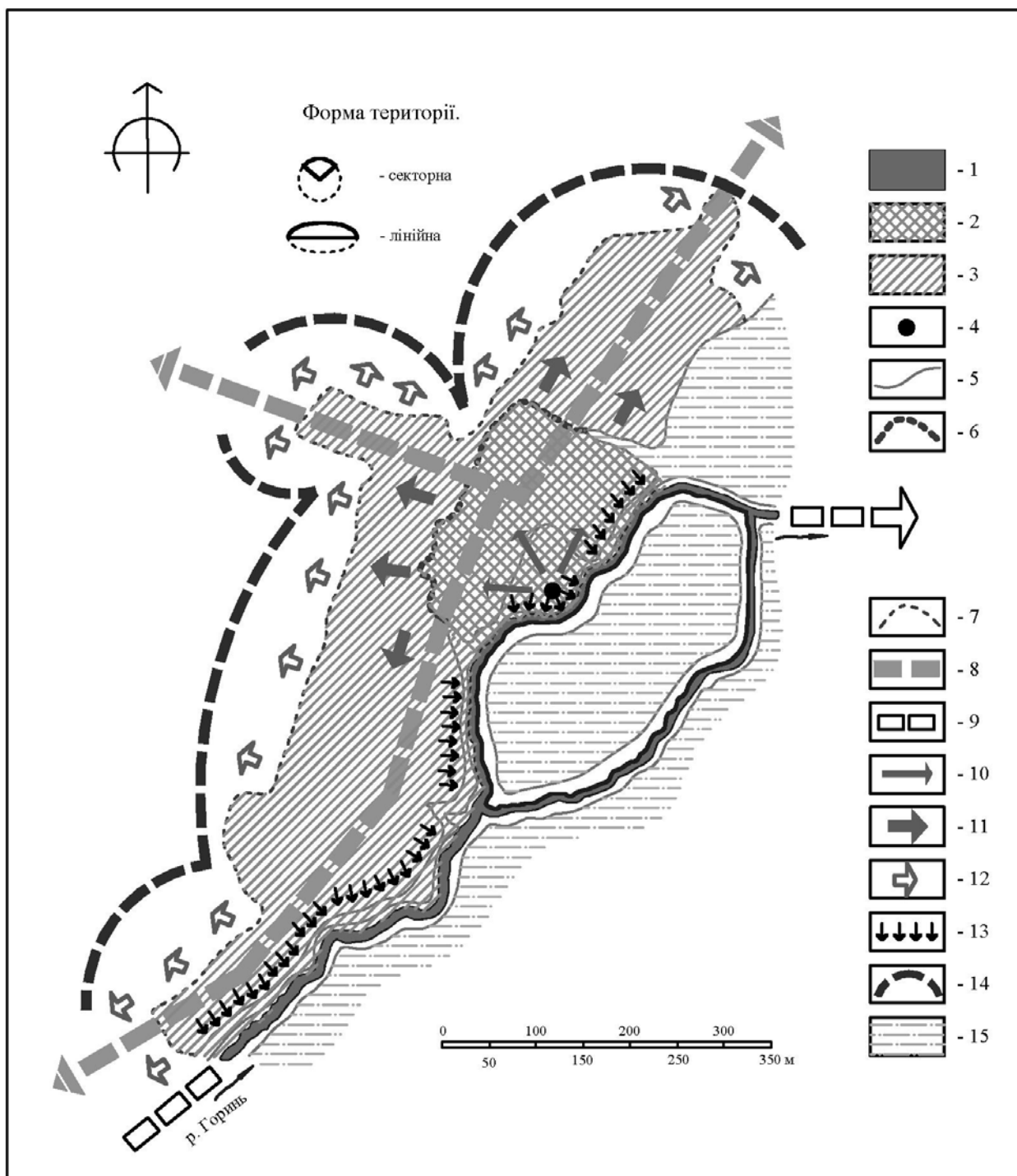

Рис. 1 Природно-ландшафтний фактор в формуванні території містечка

Дубровиці (за планом кінця XVIII століття)

- 1 - водойма, 2 - територія міста, 3 - територія передмість, 4 - місце локації замку, 5 - кромки схилів (горизонталі), 6 - межі території міста, 7 - межі території міста з передмістями, 8 - головні планувальні осі, 9 - головна природно-композиційна вісь, 10 - напрямок другого етапу формування території, 11 - напрямок третього етапу формування території, 12 - напрямок четвертого етапу формування території, 13 - візуальна орієнтація територій на водойми, 14 - уявно-наближена форма просторового розвитку міста, 15 – заболочена територія.

Лівобережна територія поселення була в основному рівнинною та мала не високі відмітки по відношенню до водойми, а правобережна частина була майже вся заболочена. Річка, в даному місці утворювала два рукави, формуючи острів, місцевість якого була теж заболоченою. Придатною для забудови та освоєння виступала лише територія лівого берега Горині.

Отже, серед ПЛФ, які мали вплив на заснування поселення, формування території та еволюцію архітектурно-просторової структури необхідно виділити такі як рельєф (рівнинна територія, підвищення серед рівнини, прибережна рівнинна територія, заболоченість), гідрографія (річка, рукави річки, заболоченість) та ґрунти (лучні типи ґрунтів). Останній з чинників був одним з провідних на першопочатковому етапі еволюції поселення - вибору місця для закладання замку, в подальшому ж його роль (формування архітектурно-просторової та розпланувальної структури) була мінімальною, на противагу першим двом, які активно впливали на розвиток міста на всіх етапах його розбудови. Варто сказати про існування в минулому протягом певного періоду ще одного природно-ландшафтного чинника (штучного походження) – рову навколо замку, який був заповнений водою з Горині, і до якого можна було потрапити лише через навісний міст [9, с. 5] (ймовірно цей водний рів міг існувати ще у XVI столітті).

За специфікою природно-ландшафтною ситуації місцевість досліджуваного поселення поділяється на ділянки адаптивного, нейтрального та резистентного локалізаційного потенціалу (ЛП). Так, адаптивним ЛП характеризується лівобережна територія вздовж річки та невелике підвищення біля річки на північ від замку. Нейтральним ЛП володіє місцевість повіддаль від водойми, яка йде за прибережною смугою (межа між територіями різного ЛП в даному випадку є умовною, не чіткою – тобто ЛП втрачає свої якості адаптивності поступово, по мірі віддалення від водойм). Вся правобережна територія та територія між рукавами водойми має резистентний характер ЛП – оскільки це заболочена місцевість з низькими відмітками, яка вимагає додаткових заходів для її освоєння, хоча в той же час вона володіє художніми властивостями в якості естетичного чинника для сприйняття забудови поселення. В даному випадку межа між територіями з різним ЛП є досить чіткою – це русло річки та перепад рельєфу на півночі.

На першому етапі еволюції поселення (заснування замку) була освоєна територія з адаптивним ЛП (мисова ділянка), яка і сформувала головне композиційне ядро майбутнього міста. Площа, яку зайняла територія замку склала орієнтовно 1800 м.кв. при цьому водні кордони сягнули довжини 335м.

На другому етапі (формування посаду) була задіяна місцевість як з

адаптивним, так і з нейтральним ЛП – в результаті утворилася напівконцентрична форма території навколо замку, тобто еволюційний вектор був направлений від замку в трьох напрямках (західному, північному та північно-східному). Частина кордонів міста чітко фіксувалася руслом річки, ширина якого складала близько 10м. На даному етапі довжина водних кордонів склала 270 м, суходільних - 480 м, максимальне віддалення території посаду від річки становило 175 м. Отже, як бачимо місто в своєму розвитку мало залежність від водойми лише в певній мірі. Освоювалася та територія, що характеризувалася сприятливими характеристиками рельєфу.

Третій етап містобудівної еволюції (формування передмість) відбувався також з залученням місцевості адаптивного та нейтрального ЛП: була освоєна прибережна територія в нижній та верхній течії Горині, а також з деяким відступом від водойми. Еволюційний вектор отримав спрямування на південний захід, захід та північний схід. При цьому можна визначити домінуючий напрямок еволюційного вектору – територія отримала найбільший розвиток в сторону південного заходу в верх за течією річки. Мінімальний розвиток помічений в західному напрямку, тобто в напрямі від водойми, що вже свідчить про посилення ролі і впливу на розвиток міста гідрографічного фактора. Протяжність водних кордонів склала 835 м (збільшилася в 3 рази), суходільних – 1700 м (збільшилася в 3,5 рази) – з них 185 м території межувало з заболоченою місцевістю, максимальне віддалення території від водойми – 300м (збільшилося менше як в 2 рази). На даному етапі вже чітко помітна роль водойми в якості головної природно-композиційної осі, вздовж якої розвивалося поселення та складалася його архітектурно-просторова структура. Отже, територія міста формувалася в тісному зв'язку з гідрографією місцевості, до якої вона тяжіла. В цілому спостерігається посилення ролі водойми, вплив рельєфу залишається вагомим.

Четвертий етап територіального розвитку (розширення території передмість) включає еволюцію міста на протязі XIX-XX століть. При цьому були задіяні ділянки з нейтральним ЛП. Напрямок еволюційного вектору скерований як і на попередньому етапі на південний захід, захід та північ. Відмінністю є лише те, що спостерігається два домінуючих напрямки: південно-західний та північний. Хоча місто й формується вздовж берегів річки, проте, територія забудовується на певній віддалі від водойми, залишаючи прибережну смугу не освоєною, оскільки вона має резистентний ЛП (низькі відмітки, заболоченість). Таким чином, на даному етапі відбувається помітне послаблення ролі водойм та стабільний вплив рельєфу. Варто додати, що в процесі містобудівної еволюції Дубровиці не відбулося перетинання головної природно-композиційної осі - місто отримало однобереговий розвиток в силу

особливостей природно-ландшафтних характеристик правого берегу Горині (резистентний ЛП, заболочена місцевість).

За особливістю гідрографічного чинника можна встановити тип розвитку території міста. Отже, станом на кінець XVIII століття поселення характеризується як одноберегове, на сучасному етапі даний тип розвитку не змінився. За типологією М. Мамакова [6, с. 89] Дубровиця відносить до міст, що здійснили еволюцію на одному з берегів річки у різних напрямках з переважанням двох основних (полінаправлений розвиток з утворенням компактною лінійною формою). Стосовно гідрографічного чинника поселення є компактним, не розчленованим водними об'єктами (на всіх етапах еволюції).

Форма території поселення пройшла наступні еволюційні зміни: напівконцентрична (територія посаду); складна, що включає в себе одну секторну та чотири лінійні форми (формування передмість); дещо спрощена від попередньої – дві секторні форми (розширення передмість). В цілому для поселення характерна лінійна форма розвитку.

Побудова природно-архітектурно-розпланувальних моделей поселення дозволяє встановити особливості впливу природно-ландшафтною ситуації на еволюцію архітектурної композиції міста (рис. 2). Формування архітектурно-просторової структури поселення бере початок з освоєння місцевості з невисокими відмітками в вигині річки – саме тут був заснований дерев'яний замок (ймовірно він вже існував в XII столітті). Дана місцевість формує перший природно-композиційний вузол міста.

Високою локалізаційною активністю володіла територія в напрямі на північний схід від замку – це було найвище за відмітками місце старої частини міста. В 1695 р. маршалок Великого князівства Литовського Ян Карл Дольський побудував тут мурований римо-католицький костел [9, с. 12]. Ця підвищена територія утворює другий природно-композиційний вузол, який є суміжним до першого (в розпланувальному відношенні – це територія посаду).

Недалеко від замку в зоні його візуального впливу в 1865 р. граф Плятер (з кінця XVIII століття Дубровиця була приватним володінням графів Плятерів [2, с. 259]) звів величний кам'яний храм Різдва Богородиці [9, с. 12], що розташувався на території посаду. Тут же знаходився палац власника містечка, при якому був розбитий сад і розкішний парк [10, с. 239]. Ці архітектурні доміанти, як і дві попередні знаходяться на території з адаптивним ЛП, мають невелику віддаленість від водойм (розташовані в прибережній зоні).

На території Дубровиці можна виділити дві зони найвищої композиційної активності – тут знаходяться зазначені архітектурні доміанти. Зони є суміжними і перетікають одна в одну, захоплюючи територію посаду та місце локалізації замку. Межі даних зон частково визначаються гідрографічним

фактором, частково особливістю рельєфу.

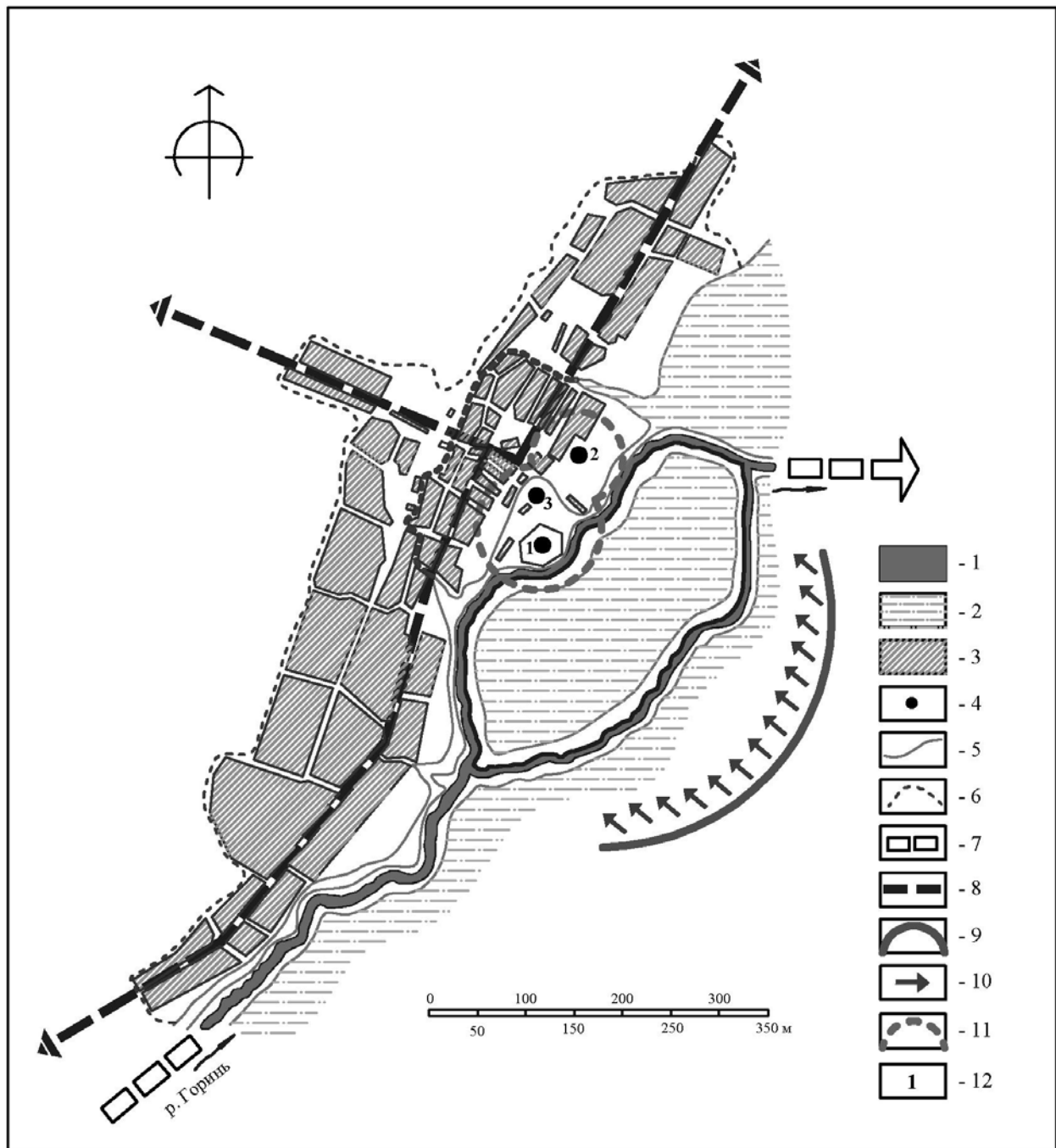

Рис. 2 Природно-ландшафтний фактор в формуванні архітектурно-розпланувальної структури містечка Дубровиці (за планом кінця XVIII століття)
 1 - водойма, 2 - заболочена місцевість, 3 - міська забудова, 4 - архітектурні доміанти, 5 - горизонталі, 6 - межі міста з передмістями, 7 - природно-композиційна вісь, 8 - головні планувальні осі, 9 - прибережна територія в вигляді амфітеатрів, 10 - візуальна орієнтація простору амфітеатрами, 11 - зони найвищої композиційної активності, 12 - нумерація архітектурних доміант: 1 - замок, 2 - римо-католицький костел Св. Іоанна Хрестителя, 3 - церква Різдва Богородиці.

Специфіка природно-ландшафтної ситуації зумовила утворення одного

амфітеатру, що формується на правобережжі, фокусом якого слугують зони найвищої композиційної активності. Даний амфітеатр здійснював візуальну орієнтацію архітектурних доміант, які знаходилися на території посаду та безпосередньо самого замку, що був розташований в геометричному фокусі даного природного утворення.

На сьогодні збереженими архітектурними доміантами в Дубровиці є костел Іоанна Хрестителя та церква Різдва Богородиці, які занесені до державного реєстру пам'яток історії і культури України.

Підсумовуючи вище сказане, можна зазначити, що в формуванні території міста Дубровиці відіграли два природно-ландшафтні чинники, функції і роль яких була не однаковою на різних етапах еволюції. Так, вплив рельєфу (рівнинна підвищена територія) спостерігається від моменту заснування поселення до його сучасного розвитку. При цьому цей вплив є стабільним на протязі століть. Навпаки, роль гідрографічного чинника змінювалася по синусоїдальній кривій: відзначається посилення та послаблення дії даного фактору. Ось як можна описати даний процес: «великий вплив (заснування замку) – послаблення впливу (формування території посаду) – посилення впливу (формування територій передмість) – послаблення впливу (розбудова територій передмість)». Отже, загалом, можна сказати, що з огляду на особливості гідрографічної ситуації поселення як тяжіло до водойми, так і розвивалось автономно без тяжіння до річки.

В якості перспективних напрямків розвитку поселення можна рекомендувати такі, еволюційний вектор яких спрямований на північ, захід та південний захід: дані незабудовані території міста володіють нейтральним ЛП з включенням ділянок адаптивного ЛП (локальні підвищення).

Дубровиця відноситься до категорії міст, що мають збережену природно-ландшафтну ідентичність майже в повній мірі (за виключенням зниклого водного рову навколо замку). Тому природно-ландшафтна формула не має суттєвих змін. Втраченим є первісний містобудівний осередок та палац графів Плятерів з садом і парком. Тому, щоб повернути своєрідність історичного поселення сучасні містобудівні рішення можуть бути направлені на відновлення даних об'єктів в структурі міста, і відповідно реабілітацію своєрідного природно-ландшафтного середовища (відновлення водного рову, садово-паркового елементу).

Результати проведеного дослідження можуть бути корисними при складанні історико-архітектурного опорного плану, генерального плану міста, для визначення меж зони охоронюваного ландшафту та відповідно розробки документації «Зони охорони пам'яток архітектури та містобудування».

Напрямок подальших досліджень може включати виявлення специфіки

формування панорами та архітектурно-розпланувальної структури міста, особливостей видового розкриття пам'яток архітектури, формулювання конкретних пропозицій по відновленню архітектурної своєрідності поселення в природно-ландшафтному аспекті.

Використана література

1. Географічна енциклопедія України в 3 т. – К.: Укр. Радянська Енциклопедія, 1989-1993. Т.1, 1989. – 416с.
2. Історія міст і сіл УРСР. В 26-ти томах. – К., 1967-1974. Ровенська область. – 1973. – 656с.
3. Ковтун В., Степаненко А. Города Украины: экономико-географический справочник. - К: Вища школа, 1990. - 279 с.
4. Комплексна програма забезпечення містобудівної документацією населених пунктів та територій рівненської області на 2011-2015 роки. Розпорядження від 14 лютого 2011 року, № 56.
5. Коротун І., Коротун Л. Географія Рівненської області.- Рівне: 1996.-273с.
6. Мамаков Н. Город: опыт композиционного анализа. – Казань, 1990. – 192с.
7. Першокнига (Збірник наукових досліджень про визначну пам'ятку української літературної мови і культури «Пересопницьке Євангеліє»).- Рівне: «Світоч»,1992.- 39с. Максимович М. История Пересопницы и Дубровицы.- с.5-12.
8. Попенко В. Дубровиця. Путівник, Львів, 1986р.
9. Рожко В. Древні святині Полісся. – Луцьк.: Надстир'я, 1995. – 152 с.
10. Сендульский А. Містечко Домбровица, Ровенского узда // ВЕВ, 1882, № 9, С. 229-241.
11. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: В 5 т. – Почаев; Житомир, 1888-1903. Т. 2 – Почаев, 1889. – 1120 с.
12. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся в 2 т. – Вінніпег – Канада, 1984-1986. Т. 1. – 1984. – 600 с.
13. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Т. 1-15. - Warszawa, 1880-1902. Т.1. – 1880. – 958s.

Аннотація

Стаття посвящена проблематике своеобразности природно-ландшафтной ситуации города Дубровицы и ее влиянию на особенности градостроительной эволюции. В результате анализа природно-ландшафтных факторов сделана

дифференциация местности на разные типы локализационного потенциала. Разработаны две природно-планировочные модели поселения, которые демонстрируют взаимосвязь природно-ландшафтного фактора и городского образования. Определены природно-композиционная ось и зоны высшей композиционной активности. Установлена степень сохранности природно-ландшафтной идентичности поселения и изложены предложения по ее восстановлению. Указаны направления дальнейших исследований данной проблемы.

Summary

The article is devoted to the problematics of uniqueness of the natural-landscape situation of the city of Dubrovitsa and its influence on features of the town-planning evolution. As a result of the analysis of the natural-landscape factors the differentiation of district on the different types localization potential is made. The two natural-planning models of the settlement which show interrelation of the natural-landscape factor and the city formation are developed. The natural-composite axis and the zones of the higher composite activity are defined. The degree of safety of the natural-landscape identity of the settlement is established and the offers on its restoration are stated. The directions of the further researches of the problem are specified.